

FONETİK BİR OLGU OLARAK ARAP DİLİNDE HARF HAREKE İLİŞKİSİ LETTER DIACRITICAL MARK RELATIONSHIP IN THE ARABIC LANGUAGE AS A PHONETHIC PHENOMENON

İSMAİL TEMİZ

DR. ARAŞTIRMA GÖREVLİSİ
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ
ismailtemiz@gmail.com

Öz:

Bu makalede fonetik bir olgu olarak Arapçada harf hareke ilişkisine dair İbn Cinnî'nin görüşleri onun *Sırru sinâ'atî'l-i'râb* isimli eseri bağlamında incelenmekte ve müellifin izahları ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Çalışmada ele alınan konular *Sırru sinâ'atî'l-i'râb*'in yanı sıra müellifin diğer eserlerine de müracaat edilmek suretiyle incelenmeye gayret edilmiştir. Bunun yanında konuyla alakalı ilk dönem eserler ile günümüzde yapılan çalışmalardan da faydalanılmıştır. Yürütülen bu çalışmada İbn Cinnî'nin, harf hareke ilişkisini ortaya koyarak *Sırru sinâ'atî'l-i'râb*'i telife başladığı ve mezkur eserin bir çok yerinde harf hareke ilişkisi üzerinden pek çok konuyu izah ettiği görülmüştür. Bu bağlamda çalışmada öncelikle müellife göre hareketin harfteki yeri ele alınmıştır. Müellif hareketin harften sonra olduğu görüşünü benimseyerek bunu delilleriyle açıklama yoluna gitmiştir. Çalışmanın son kısmında ise harf ve hareketin birbirlerine meyli konusu üzerinde durulmuştur. Çalışma sonunda Arap dilinde harf ile hareketin farklı şekillerde birbiriyle mütemadiyen bir etkileşim hâlinde olduğu gözlemlenmiştir. *Med / lin* harflerinin hareketlerin işb'â edilmesi ile ortaya çıktığını temel varsayımı olarak kabul eden İbn Cinnî'nin harf hareke ilişkisini teorik bir zemine oturtmaya çalıştığı tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: İbn Cinnî, *Sırru sinâ'atî'l-i'râb*, Arap Dili, Fonetik, Harf, Hareke

Abstract:

In this article the relationship between letter and diacritical mark in Arabic as a phonetic phenomenon are examined. In this context Ibn Jinni's views are presented within the framework of his work named *Sırru sinâ'atî'l-i'râb*. The author's explanations are tried to be exhibited. The subjects examined in the study were addressed by referring to *Sırru sinâ'atî'l-i'râb* as well as other works of the author. In addition, the first period studies on the subject and the studies conducted today were also benefited. In the study carried out, it was seen that Ibn Jinni started to compile *Sırru sinâ'atî'l-i'râb* by placing the relationship between letter and diacritical mark on the ground. In many parts of the aforementioned work, it was seen that he explained many subjects through the letter-diacritical mark relationship. In this context, first of all, the place of the diacritical mark in the letter according to the author is discussed. The author adopted the view that the diacritical mark is after the letter and tried to explain it with evidences. In the last part of the study, the subject of the inclination of letters and the diacritical mark to each other is emphasized. At the end of the study, it was observed that the letter and the diacritical marks in the Arabic language are in constant interaction with each other in different ways. It has been determined that Ibn Jinni, who accepts as his basic assumption that the letters of *med / lin* are formed by the *isb'a* of the diacritical marks, tried to put the letter-the diacritical mark relationship on a theoretical basis.

Keywords: Ibn Jinni, *Sırru sinâ'atî'l-i'râb*, Arabic Language, Phonetic, Letter, Diacritical Mark.

MAKALE TÜRÜ ARTICLE TYPE	GELİŞ TARİHİ RECEIVED	KABUL TARİHİ ACCEPTED	YAYIN TARİHİ PUBLISHED	ORCID NUMARASI ORCID NUMBER
Araştırma Makalesi/Research Article	09.01.2021	24.04.2021	30.06.2021	0000-0002-7949-8635
İNTİHAL/PLAGIARISM		DOI NUMARASI/DOI NUMBER		
Bu makale intihal tarama programıyla taranmıştır. This article has been scanned via a plagiarism software.		-		
ATIF/CITE AS				
Temiz, İsmail. "Fonetik Bir Olgu Olarak Arap Dilinde Harf Hareke İlişkisi / Letter Diacritical Mark Relationship in the Arabic Language As a Phonetic Phenomenon". <i>ilahiyat</i> 5 (Aralık/December 2020): 143-158.				

GİRİŞ

Ses bilimi Arap filolojisinde “savtiyye, ilmu’l-asvât, ilmu’s-savtiyyât”¹; batı dillerinde “fonetik” ve “fonoloji” karşılığı olarak müstakil bir bilim dalı hüviyetinde modern zamanlarda ortaya çıkmıştır. Dil biliminin de bir dalı olan ses bilimi (fonetik) dildeki seslerin oluşumunu, çıkış yerlerini, niteliklerini ve seslerle ilgili diğer konuları inceleyen² bir disiplin olarak ifade edilir. Dilciler ilk zamanlardan itibaren sesler üzerinde durmuş ve Arapçanın ses özelliklerini konu edinen eserler kaleme almışlardır. Bu bağlamda h. II. asırda yazılan Halil b. Ahmed el-Ferâhidî’nin (ö. 175/791) *el-Ayn*’ı isimli kitabı mahreç esasına dayalı bir sözlük olmasının yanında Arap dilinin ses özelliklerini konu edinen ilk eser olarak da kabul edilmektedir.³ İlerleyen dönemlerde ise gerek dil bilginleri gerekse kıraat âlimleri eserlerinde seslere dair bilgilere yer vermişlerdir.⁴

Arap dilindeki sesleri bir bilim dalı olarak ele alıp ilk inceleyen ve bu konuda *Sırru sinâ’ati’l-i-râb* adlı eseri telif eden Ebu’l-Feth Osman b. Cinnî (ö. 392/1002) fonetiğin kurucusu ve öncüsü kabul edilmiştir. Çalışmamızda mezkûr eseri bağlamında İbn Cinnî’nin harf hareke ilişkisine dair görüşlerini ortaya koymaya çalıştık. İbn Cinnî’nin bu konudaki görüşlerinin tespit edilip değerlendirilmesinin, *Sırru sinâ’ati’l-i-râb* başta olmak üzere eserlerinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağı kanaatindeyiz. Yürütülen bu çalışmada müellifin mezkûr eseri bağlamında harf ile hareketin hangi özellikleri bakımında birbirileriyle ilişki içerisinde olduğu ve buna İbn Cinnî’nin ne gibi izahlar getirdiği ele alınmıştır. Bu amaçla müellifin açıklamaları yer yer farklı kaynaklardan elde edilen bulgularla desteklenerek değerlendirilmiştir. Bunun yanında İbn Cinnî’nin diğer eserlerine de müracaat edilmiştir.

1. HAREKENİN HARFTEKİ YERİ

Görebildiğimiz kadarıyla İbn Cinnî’den önceki dil âlimleri harf hareke ilişkisinde hareketin harfteki yerine dair konuyu doğrudan ele alıp görüş belirtmemişlerdir.⁵ es-Suyûtî (ö. 911/1505) haricinde İbn Cinnî’den sonra yaşamış dilciler ise bu konuda müstakil bir başlık altında açıklama yapmak yerine özellikle de idgâm ile hususlarda onun görüşleri doğrultusunda değerlendirmelerde bulunmakla yetinmişlerdir.⁶ es-Suyûtî ise ‘محلّ الحركة’ başlığı altında İbn Cinnî’nin bu husustaki görüşünü iktibas etmiştir.⁷

Arap dilinde harflerle birlikte kullanılan birtakım işaretler olarak ifade edilen hareketin harfteki yerine dair üç ihtimalin bulunduğunu dile getiren İbn Cinnî’ye göre, hareke ya harften önce ya harf ile birlikte ya da harften sonradır.⁸

Harfin hareketin mahalli olması nedeniyle İbn Cinnî hareketin harften önce olmasının imkânsız olduğu kanaatindeydi. Diğer bir ifadeyle hareke harfin bir arazi mesabesindeydi. Bu nedenle

¹ Mısırlı dil âlimi Abduh er-Râcîhî (1937-2010) Savtiyyât’ı dilin oluştuğu ilk unsur olan salt müfret sesi ve sesin kendi haricindekilerle olan ilişkisini inceleyen bir bilim olarak tarif eder. Abduh er-Râcîhî, *et-Tatbîku’s-sarfî* (Beyrut: Dâru’l-Nahdati’l-Arabiyye, 2014). 7.

² Ahmet Yüksel - İsmail Durmuş, “Savtiyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009). 36: 204.

³ Ahmet Yüksel, “İlk Dönem Arap Dilcilerinde Fonetik Çalışmalar: el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî Örneği”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24-25 (2007), 133-149. 133-134.

⁴ İlgili eserler için bkz: Yüksel - Durmuş, “Savtiyye”. 36: 205.

⁵ İbn Cinnî’ni bu konuda üç farklı tutumun / kimsenin olduğunu belirterek Sîbeveyhi’nin (ö. 180/796) ismini zikreder. Ebu’l-Feth Osmân el-Mevsilî el-Bağdâdî (ö. 392/1002) İbn Cinnî, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (Kahire: Dâru’l-Kutubi’l-Mısriyye, 1952). 2: 323.

⁶ Bkz. Ebu’l-Bekâ el-Esedî el-Halebî (ö. 643/1245) İbn Yaîs, *Şerhu’l-mufasssal li’z-Zemahşerî*, thk. Emîl Bedî Ya’kûb (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2001). 5: 197, 416, 513; İmâduddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî Ebu’l-Fidâ, *el-Kunnâş fi fenneyi’-nahvi ve’s-sarf*, thk. Riyad b. Hasan el-Havvâm (Beyrut: el-Mektebetu’l-Asriyye, 2000). 2: 306.

⁷ Ebu’l-Fadl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Hem’u’l-hevâmi’ fi şerhi cem’i’l-cevâmi’*, thk. Abdulhamîd Hindavî (Mısır: Mektebetu’l-Tevfikîyye, ts.). 1: 76-77.

⁸ İbn Cinnî’nin bu konudaki görüşlerini *Sırru Sinâ’ati’l-i-râb* bağlamında ele aldık. Bunun yanında o, meşhur eseri *el-Hasâis*’te ‘باب محلّ الحركات من الحروف’ başlığı altında konuyu izah etmiştir. İbn Cinnî, *el-Hasâis*. 2: 323-329.

hareke harfe muhtaçtır. Dolayısıyla harekenin harften önce olması mümkün değildir. Şayet hareke harften önce (bir yerde) olsaydı kelimedede idgâm yapmak mümkün olmazdı. Örneğin ‘فَطَعَ’ fiilinde ilk ‘ط’ (tâ) ikinci tâ’da idgâm edilmiştir.⁹ İkinci tâ’nın harekesi kendisinden önce olsaydı birinci ile ikinci tâ harfi arasında engel oluşturur ve birinci tâ’nın ikincisine idgâmı olmazdı. Oysa kelimedede idgâmın gerçekleşmesi harekenin kendisiyle müteharrik olan harften önce olmadığını göstermektedir. Bu bakımdan harekenin harften önce bir yerde olması mümkün değildir.¹⁰

İbn Cinnî’ye göre aynı mahrece sahip iki harften ilki müteharrik olduğunda harekenin iki harf arasında fâsıla (engel) olması mertebe bakımından harekenin harften sonra olduğunu gösterir.¹¹ Nitekim ¹²قَدَدٌ . سُرُرٌ . طَلَلٌ . مَضَضٌ . قَصَصٌ sözcüklerinde aynı harften birincisi harekeli olduğu için hareke iki harf arasında fâsıla olmuştur. Bu ise harekenin konumunun harekesi olduğu harften sonra olduğunun göstergesidir. Ancak aynı harften birincisinin harekesi o harften sonra olmasaydı, kendisi ve kendisinden sonra gelen harfin arası ayrılmayarak iki harfi idgâm yapmak zorunlu hâle gelirdi. Çünkü iki harf arasında bir fâsıla bulunmamış olurdu. Bu bakımdan aynı iki harfin yan yana gelip birincisinin ikincisine idgâm edilmemesi iki harf arasında bir fâsılanın mevcut olduğunun delilidir. Müellife göre bu fâsıla ise ilk harfin harekesidir.¹³

İlk harfin harekesi fasıla olduğu halde neden ikincinin harekesinin fâsıla olmadığı sorusu akla gelmektedir. Müellife göre mezkûr kelimelerde ikinci harfin harekesinin fâsıla olması durumunda ‘مَدَّ’ ve ‘شَدَّ’ fiillerinde¹⁴ de ikinci harfin harekesinin fâsıla olması gerekir. Zira aynı harften ikincisi müteharriktir. İkinci harfin harekesine rağmen idgâmın varlığı, harekenin birinci ile ikinci harfi ayırmadığını (ve ikinci harfin harekesinin fasıla olmadığını) göstermektedir. Ayrıca mertebe itibari ile ikinci harfin harekesi onun öncesinde olsaydı ancak o zaman birinci harf ile ikincisi arasında fâsıla olurdu. Bunun yanında ‘شَدَدْتُ’ ve ‘حَلَلْتُ’ fiillerinde aynı harften ikincisinin sâkin olduğu gözükmemektedir. Nitekim ikinci harfin sâkin olması harekesinin fâsıla olmadığı anlamına gelmektedir.¹⁵

İbn Cinnî, harekenin mertebesi konusunda mahreci yakın olan iki harfin birbirine idgâm edilmesi yönünden örnek olarak ‘وَتَدُّ’ “direk, kazık” kelimesini ele alır. ‘وَتَدُّ’ lafzında idgâm yapılmak istendiğinde ‘ت’ harfi sâkin yapıлып dâl’de idgâm edilirse sözcük ‘وَدُّ’ hâline gelir. Müellife göre tâ harfi sâkin olmadan önce onun harekesi kendisi ile dâl arasında fâsıla oluşturur. Nitekim bu fâsıla ‘وَتَدُّ’ kelimesinde tâ’nın görünür olmasını da sağlayan unsurdur. Ancak hareke tâ’dan giderildiğinde onun tâ ve dâl arasında fâsıla olması ortadan kalkar. Şu halde birincisi sâkin olan yakın mahrece sahip iki harf yan yana geldiğinde ilkinin ikincisinde idgâm etmek için birinci harf

⁹ Fiilin idgâm edilmemiş halini şöyle belirtebiliriz: فَطَطَعَ

¹⁰ Ebu’l-Feth Osmân el-Mevsilî el-Bağdâdî (ö. 392/1002) İbn Cinnî, *Sırru sinâ’ati’l-i-râb*, thk. Hasan Hindâvî (Dımeşk: Dâru’l-Kalem, 1993), 1: 28.

¹¹ Harekenin harften sonra olduğu konuda İbn Cinnî, Sîbeveyhi (ö. 180/796) ile aynı görüştedir. O, Sîbeveyhi’nin de bu konuda böyle düşündüğünü dile getirerek hem onun görüşüne katılmakta hem de kendi kanaatini güçlendirmektedir. İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2: 324; es-Suyûtî, *Hem’u’l-hevâmi*, 1: 76.

¹² ‘قَصَصٌ’ hikâyeler, kıssalar; ‘مَضَضٌ’ ekşi süt, elem, acı; ‘طَلَلٌ’ harabe, kalıntı; ‘سُرُرٌ’ kelimesi ‘سَرِيرٌ’ “yatak, tabut, taht” kelimesinin cemisidir. ‘قَدَدٌ’ kelimesi de parça, cüz vb. anlamlarına gelen ‘قَدَّةٌ’ isminin çoğuludur.

¹³ İbn Cinnî, *Sırru sinâ’ati’l-i-râb*, 1: 29.

¹⁴ Fiillerin idgâmsız hallerini şöyle gösterebiliriz: ‘مَدَدٌ’ ve ‘شَدَدٌ’

¹⁵ İbn Cinnî, *Sırru sinâ’ati’l-i-râb*, 1: 29-30.

ikinci harfe dönüştürülür. Bu nedenle tâ harfi dâl'e kalbedilir ve ortaya çıkan birinci dâl ikincisinde idgâm edilir. İbn Cinnî'ye göre 'وَتَدُ' sözcüğünde müteharrik tâ'nın sâkin yapıp idgâm edilmesi onun harekesinin dâl ve tâ arasında bulunduğunu gösteren bir delildir.¹⁶ Bu durumda hareke, dâl ve tâ arasında olduğuna göre tâ'dan sonradır.¹⁷

Harekenin harften sonra olduğunu gösteren diğer bir delil de harekenin işbâ edilerek med harfine dönüşmesidir. Örneğin 'ضَرَبَ', 'ضُرِبَ' ve 'ضِرَابٌ' sözcüklerinin ilk harflerinin harekesi işbâ edildiğinde bu kelimeler 'ضَارَبَ', 'ضُورِبَ' ve 'ضِيرَابٌ' hâlini alırlar. Görüldüğü üzere dâd'ın harekelerinin işbâ'ından sonra elif, vâv ve yâ harfleri oluşur. Buna göre fetha, kesra ve damme de dâd'dan sonra gelir. Harekelerin uzatılması sonucu ortaya çıkan bu harfler, ilgili harekelerin kendisiyle müteharrik olduğu harflerden sonra olduğuna göre med harflerinin cüzlerini teşkil eden harekeler de kendileriyle müteharrik olan harften sonradır.¹⁸

Bu bağlamda İbn Cinnî, nahiv âlimlerinin¹⁹ 'hareke harfe hulûl eder' şeklindeki görüşlerini *hakikati olmayan mecaz* olarak nitelendirir. Çünkü ona göre harf de hareke de arazdır.²⁰ Arazlar arazlara hulul etmez. Müellif, nahiv âlimlerinin görüşünü "harfin harekeden daha güçlü olması, harfin harekesiz olarak kendi başına var olup ve harekin yalnızca harf varken bulunması, gerçek olmasa bile mecazen harekenin harfe hulûl, harfin de harekeyi tazammun etmiş gibi olduğu anlamına gelir" şeklinde değerlendirir.²¹

Diğer taraftan Ebû Ali el-Fârisî'ye (ö. 377/987) göre sâkin nûn harekelendiğinde genizden gelen sesin ağza gelerek oradan çıkması ve elif'in harekelenince hemzeye dönüşmesi harekenin harf ile birlikte olduğuna delâlet eder. İbn Cinnî, hocasının bu görüşünün güçlü bir istidlâl olduğunu belirtir. Ancak el- Fârisî'nin bu görüşünün doğru olmadığını ifade ederek onu kabul etmez.²²

¹⁶ Müellif, 'وَتَدُ' kelimesini mahreçleri yakın harflerin idgâm edilmesine örnek vermiştir. Yakın mahreçli iki harfin birbirine idgâm edilmesinde harekenin varlığının bir engel olduğunu ortaya koymak ve harekenin harften giderildikten sonra harflerin idgâm yapılacağını göstermek suretiyle harekenin harfteki yerine dikkat çekmek istemiştir. Onun kanatının Arapların mezkûr kelimeye idgâm yaparak sözcüğü 'وَدُ' biçimde kullandıklarını ortaya koymak olmadığını ifade edebiliriz.

Nitekim içerisinde tâ harfinin de bulunduğu (ن، م، ل، ك، ق، ض، ش، س، ر، د، ذ، ر، س، ش، ض، ق، ك، ل، م، ن) harfleri kendilerinden sonra gelecek mütecânis veya mütekârib harfe göre sâkin yapılarak idgamla okunur. Kur'an kıraatinde "tâ'nın kendisine ve ط" harflerine idgamı câiz görülmüştür. Bkz: Mehmet Ali Sarı, "idgam", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000). 471-472; İsmail Durmuş, "Tâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010). 281-282.

¹⁷ İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*. 1: 30.

¹⁸ İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*. 1: 31.

¹⁹ Kanaatimizce nahiv âlimlerinin kastı mertbe olarak harekenin harfle birlikte olmasıdır.

²⁰ İbn Cinnî'nin harf-hareke münasebetine dair önce 'فمجال أن تكون الحركة في المرتبة قبل الحرف، وذلك أن الحرف، وهي كالعروض فيه، فهي لذلك محتاجة إليه، فلا يجوز وجودها قبل وجوده'

şeklindeki açıklamalarından hareketle harekenin harfteki bir araz gibi olduğu anlaşırken devamında ise müellif hem hareke hem de harfin birer araz olduğunu söylüyor. Araz kavramının sözlük anlamı olarak 'sonradan ve tesadüfen ortaya çıkan, ansızın baş gösteren, varlığı devamlı ve zorunlu olmayan durum' manalarına gelmesi ve İslam filozoflarının arazi "Cevherin zıddı olup bizzat var olmayan, ancak herhangi bir konuya (mevzu) dayanan ve onunla birlikte var olabilen, onun yok olmasıyla ortadan kalkan şey." şeklinde tanımlamalarından hareketle hareke, varlığı zorunlu olmayan ve sonradan ortaya çıkan ancak harfin varlığında kendisini gösteren dolayısıyla varlığı harfe bağlı olan bir araz şeklinde ifade edilebilir. (Yusuf Şevki Yavuz, "Araz", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991). 337-338.) Müellifin harfin de araz olduğuna dair beyanı ise harfin boğazda nasıl olduğundan hareketle anlaşılabilir. Zira boğazda sesin kesintiye uğraması sonucu harf oluşmaktadır. Dolayısıyla harfi de sesin bir arazi olduğu şeklinde anlamak mümkündür. Boğazda ses ve harfin oluşumu için bkz: İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*. 1: 6; Yüksel - Durmuş, "Savtiyye". 204.

²¹ İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*. 1: 32.

²² İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*. 1: 32-33. Ayrıca bkz: İbn Cinnî, *el-Hasâis*. 2: 324-325.

2. HARFLERİN SÂKİN VE HAREKELİ OLMASI

Harflerin sâkin ve harekeli (müteharrrik) olmak üzere iki şekilde bulunduğunu belirten İbn Cinnî harfin sakin olma hâlinin o harfin üç harekeyi de alabilmesine imkân tanıdığını söyler. Bu doğrultuda 'بَكْرٌ' lafzındaki kâf ile 'عَمْرُو' ismindeki mîm harfleri (. عَمْرُو . عَمْرُو .) 'بَكْرٌ' üç harekeyi de alabilirler. İbn Cinnî bu ilişkiyi herhangi bir harfin üç harekeyi de alabilmesi o harfin daha önce sâkin olduğunu gösterir şekilde de yorumlar.

Ayrıca müellif, harfin müteharrrik olmasının iki harekeden daha fazla hareke almayacağı anlamına geleceğini ifade eder ve bunun nedenini harfteki hareketin varlığının harfin kendisiyle müteharrrik olduğu o harekeyi almayı gerektirmeyeceği biçiminde açıklar. Örneğin 'عُمْرُ' isminde mîm'in kesra (عُمْرُ) ve damme (عُمْرُ) ile harekelenmesi mümkün iken ilk durumda hareketi fetha olduğu için onun (tekrar) fetha ile harekelenmesi mümkün değildir. Zira harf daha önce sakin dışında bir hareke almış ise, bu hareke dışında kalan iki harekeyi alabilir ki o da yukarıda verilen örnek için damme ve kesradır.²³

Bu bağlamda müteharrrik olma durumunu harf hareke ilişkisinin diğer bir göstergesi olarak da ifade edebiliriz. İbn Cinnî hareketlerin üç tane (fetha, kesra ve damme) olması nedeniyle müteharrrik olmanın da *meftûh*, *meksûr* ve *madmûm* üç şekilde olduğunu dile getirir. Meftûhun hareketi işbâ edildiğinde harekeden elif meydana gelir. Örneğin, 'ضَرْبٌ' fiilinde dâd'ın fethası işbâ edilirse elif oluşarak kelime 'ضَارِبٌ' halini alır. Meksûrun hareketi işbâ edilirse kesradan yâ ortaya çıkar. Buna göre 'ضِرَابٌ' kelimesinde dâd'ın kesrası işbâ yapıldığında kesradan yâ neşet ederek sözcük 'ضِيرَابٌ' olur. Madmûn harfin hareketi işbâ edildiğinde ise dammeden vâv ortaya çıkar. Şöyle ki 'ضَرْبٌ' sözcüğünde dâd'ın dammesinin işbâ yapılması hâlinde vâv zuhur ederek kelime 'ضُورِبٌ'ye dönüşür.²⁴ Harekenin işbâsı nedeniyle harfin meydana gelmesi harf- hareke ilişkisinin diğer bir boyutudur.

3. HARFİN HAREKEDEN ORTAYA ÇIKMASI

Müellife göre med ve lîn harfleri hareketlerden ortaya çıkar.²⁵ Harekeler ise harflerin cüzleri olup onların ilk halleridir. Fetha, kesra ve damme hareketlerinin uzantıları olarak da kabul edilen²⁶ elif, yâ ve vâv sırasıyla işbâ edilmiş fetha, kesra ve dammedir. Bunun yanında İbn Cinnî, Arapların vezin ikame etmek için harfe ihtiyaç duymaları nedeniyle fetha, kesra ve dammeyi uzatarak elif, yâ ve vâv harflerini oluşturmuş olabilecekleri kanaatinde. Nitekim Arap şiirinde bu tür

²³ İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*. 1: 27.

²⁴ İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*. 1: 27-28.

²⁵ Bu konuda ayrıca bkz: İbn Cinnî, *el-Hasâis*. 3: 123-125.

²⁶ Ahmet Yüksel - Soner Gündüzöz, "Arap Filolojisindeki İştikâk-ı Ekber-Sünâiyye Kuramları ve Müsellest Olgusuna Courtenay'ın Fonem Kuramı Çerçevesinde Yeni Bir Yaklaşım Denemesi", *EKEV Akademi Dergisi-Sosyal Bilimler* 9/22 (2005), 211-224. 219.

kullanımlara çok rastlanılır. Örneğin aşağıdaki beyitte²⁷ şâir 'بَيْنَا' zarfında nûn'un fethasını işbâ ederek elifi meydana getirmiştir. Zira aslı 'بَيْنٌ' dir.²⁸ [Vâfir]

فَبَيْنَا نَحْنُ نَرْقُبُهُ أَنَا
مُعَلَّقٌ وَفُصَّةٌ وَزَنَادٌ رَاعِي

Biz yolunu gözleyip dururken sırtında azık torbası ve ateş yakmak için kullandığı sopasıyla çikageldi.

Ayrıca müellif, şiirde vezin ikamesi için kesranın işbâsına Ferezdak'ın (ö. 114/732) şu beytini²⁹ örnek verir: [Basîr]

تَنْفِي يَدَاهَا الْحَصَى فِي كُلِّ هَاجِرَةٍ
نَفْيِ الدَّرَاهِيمِ تَنْقَادُ الصَّيَارِفِ

Devem öğle sıcağında bile, sarrafların para sayarken dirhemleri peş peşe attığı gibi ayaklarının altındaki taşları saçarak gider.

Beyitte 'الصَّيَارِفِ' kelimesiyle 'الصَّيَارِفُ' kastedilmiş olup râ harfinin kesrasında işbâ yapılıncâ yâ harfi meydana gelmiştir.³⁰

İbn Cinnî dammenin işbâsı için İbn Hirme'nin şu beytini³¹ örnek olarak zikreder. [Basîr]

وَأَنبِي حَوْثَمَا يُشْرِي الْهَوَى بَصْرِي
يَوْمَ الْفِرَاقِ إِلَى أَحْبَابِنَا صُورٍ
وَأَنبِي حَوْثَمَا يُشْرِي الْهَوَى بَصْرِي
سَلَكُوا أَنبِي فَأَنْظُرُ

Ayrılık gününde sevdiklerimizin ardından hiçbir şey yapamadan nasıl kalakaldığımı da,

Onlar giderken arkalarından onları seyrettiğimi de Allah biliyor.

Beyitte 'أَنْظُرُ' kelimesinin aslı 'أَنْظُرُ' olup şâir zâ harfinin dammesini işbâ yapmak sûretiyle vâv'ı meydana getirmiştir.³²

4. HARF İLE HAREKENİN İŞLEVSEL BENZERLİĞİ

İbn Cinnî'ye göre hareke ve med / lîn harfleri birbirlerinin cüzleri olmalarının yanında işlev yönüyle de benzeşirler. Buna göre harf harekenin, hareke de harfin fonksiyonunu üslenir. Müellif, harfin harekenin görevini üslenmesine 'لَمْ' edatını örnek verir. Şöyle ki 'لَمْ'in muzâri fiilin sonunu cezme etmesi nedeniyle 'لَمْ يَخْشَ', 'لَمْ يَرْمِ' ve 'لَمْ يَعْزُ' cümlelerinde med harfleri hazfedilirken 'لَمْ

²⁷ Beyit, isim belirtilmeksizin Kays Aylân kabilesinden bir kişiye nisbet edilmiştir. Bkz: Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî (ö. 180/796) *Sîbeveyhi, el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1988), 1: 171; Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzûbân es-Sîrâfî, *Şerhu Ebyâti's-Sîbeveyhi*, thk. Muhammed Ali Hâşim (Kahire: Dâru'l-Fikr, 1974), 1: 267; Ebu'l-Fadl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Şerhu şevâhidi'l-Muğnî* (Beyrut: Lecnetü't-Turâsî'l-Arabî, 1966), 2: 798.

²⁸ İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*, 1: 23-24.

²⁹ Ayrıca beytin nisbesi için bkz: Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzûbân es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, thk. Ahmet Hasan Mehdilî - Ali Seyyid Ali (Beyrut: Kütübü'l-İlmiyye, 2008), 1: 203; Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr Ebû Ali el-Fârisî, *el-Mesâilu'l-halebiyyât*, thk. Hasan Hindavî (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1987), 115.

³⁰ İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*, 1: 25.

³¹ Ebû Ali el-Fârisî, *el-Mesâilu'l-halebiyyât*, 113; es-Suyûtî, *Şerhu şevâhidi'l-Muğnî*, 2: 285.

³² İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*, 1: 26.

'يُقْعَدُ' cümlesinde ise 'لَمْ' nedeniyle hareke hazfe uğrar. Zira sâlim bir fiil olan 'قَعَدَ'nin muzârisi 'يُقْعَدُ' olup 'لَمْ' nedeniyle hareke hazfedilir. Bunun yanında 'خَشِيَ' fiili mu'tel olduğu için muzârisi 'يَخْشَى' biçiminde gelir. Dolayısıyla fiilin son harfi müteharrik olmaz. 'لَمْ يَخْشَى'nın başına 'لَمْ' geldiğinde fiilin sonundaki illet harfi düşerek ibare 'لَمْ يَخْشَ' halini alarak 'لَمْ' nedeniyle hareke değil harf hazfedilir. Dolayısıyla harf, harekenin hazfedilme işlevini üslenerek hareke mecrasında hareket eder.³³

Harekenin harfin işlevini üslendiğinin örneği ise kadın ismi olan 'هِنْدٌ'³⁴ sözcüğüdür. Bu kelimenin mârife olarak munsarif olmasına cevaz verildiğini aktaran İbn Cinnî orta harfinin hareke aldığı (هِنْدٌ) mârife olarak gayr-i munsarif olduğuna hükmedildiğini belirtir. Ona göre hareke munsarif bir kelimeyi gayr-i munsarif yapmıştır. Bu yönüyle hareke, 'عِنَاقٌ'³⁵daki yâ ve 'عِنَاقٌ'³⁵ isimindeki elifin fonksiyonunu icra eder. Zira 'عِنَاقٌ' isminde yâ ile 'عِنَاقٌ'daki elif, bu kelimelerin gayr-i munsarif olma nedenidir. Nitekim 'هِنْدٌ' lafzının ayne'l-fiilin harekesi sözcüğün gayr-i munsarif olmasında 'عِنَاقٌ' kelimesindeki yâ ve 'عِنَاقٌ' elif'e benzer. Müellife göre med harfleri ile hareketlerin benzer meselelerde âmîl olmaları, bu harflerin kendilerinin ilk kısımları olan hareketlerden neşet ettiklerini ve birbirlerinin cüzleri olduklarını da gösterir.³⁶

5. HARF HAREKE İLİŞKİSİNDE İSTİSKÂL

İbn Cinnî'ye göre harflerden kaynaklanmamasına rağmen kesradan dammeye geçmek Araplara (telaffuz olarak) ağır geldiği için kelimenin binâsı nedeniyle (binâ-ı lâzım) de olsa onlar bunu çirkin bulurlar. Müellif kesradan dammeye yönelmeyi ağır olandan çıkıp daha ağır olana geçmek anlamında bir istiskal olarak tanımlar. Harf hareke ilişkisi açısından eliften önce kesra ya da damme getirilmesi mümkün değilken sâkin vâv'dan önce kesra ve sâkin yâ'dan önce dammenin gelmesi telaffuz meşakkatine yol açar. Örneğin 'قَوْلٌ' ve 'طَوْلٌ' kelimeleri 'فِعْلٌ' veznine aktarıldığında 'قَوْلٌ' ve 'طَوْلٌ' şeklinde telaffuz edilmeleri dile ağır gelir. Bu durumda her iki sözcükte yer alan vâv, kendisinden önceki kesra nedeniyle yâ'ya dönüştürülerek³⁷ (قِيلٌ ve طِيلٌ) lafızlarının telaffuzu kolaylaşır.

Kökünü 'وَقْتُ' وَعَدٌّ . وَزَنْ . مَوْعَاتٌ' masterlarının teşkil ettiği 'مَوْعَاتٌ' . مَوْعَادٌ . مَوْزَانٌ isimleri de böyledir. Sâkin vâv'dan önce kesranın gelmesi telaffuzu ağırlaştırdığı için Araplar bu şekilde okumayı kerih görüp

³³ İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*. 1: 26.

³⁴ Sözcük hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred, *el-Muktedab*, thk. Muhammed Abdülhâlik Udayme (Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1994). 3: 350-351; Ahmet Şen, *Ebü'l-Abbâs el-Müberred'in el-Muktedab Adlı Eserinde Nahiv İlmîne Ait Görüşleri* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016). 109.

³⁵ Keçinin dişi yavrusuna verilen isim. Bkz: Ebû Abdîrrahmân b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-ayn*, thk. Mehdi Mahzûmî ve İbrâhim es-Sâmerrâî (Bağdat: Dâru'l-Hilâl, 1985). 2: 249; Ebu'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Ruveyfî İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru's-Sadr, 1414). 1: 568.

³⁶ İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*. 1: 26.

³⁷ İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*. 1: 18-19.

vâv'ı yâ'ya kalbederek kelimeleri 'مِيعَاتٌ . مِيعَادٌ . مِيزَانٌ' şeklinde kullanırlar. Benzer bir uygulama da aslı 'مُيسِرٌ' ve 'مُيَقِنٌ' olan 'مُوسِرٌ' ve 'مُوقِنٌ' isimleri için geçerlidir. Dammeden sonra yâ'nın gelmesinin telaffuz güçlüğü oluşturması nedeniyle Araplar bunu kabîh görerek yâ'yı vâv'a kalbeder.³⁸ Şu halde telaffuzu kolaylaştırmak adına kesranın varlığının vâv'ın yâ'ya kalbedilmesine; sâkin yâ'dan önce gelen dammenin de yâ'nın vâv'a kalbedilmesine zemin hazırladığını ve bu durumda hareketin belirleyici bir fonksiyonunun olduğunu ifade edebiliriz.

Harf hareke ilişkisine göre telaffuz istiskâli olarak da tanımlayabileceğimiz bu fonetik olgunun diğer bir çeşidi de eliften önce kesra ve dammenin gelmesidir. Eliften önce kesranın gelmesi halinde elif yâ'ya kalbedilir. Örneğin 'قِرَاطِسٌ' "kâğıtlar" kelimesindeki yâ 'قِرَاطِسٌ' sözcüğündeki elifin bedelidir. Eliften önce dammenin gelmesi durumunda ise elif vâv'a dönüştürülür. Buna göre 'صُؤِيرِبٌ' ismindeki vâv 'صَارِبٌ'daki elifin bedelidir.³⁹ Elif'in yâ ve vâv'a tebdil edilmesi telaffuz meşakkatine çözüm bulma olarak yorumlanabilir.

İbn Cinnî'ye göre kesranın mevcudiyeti yâ'nın bir kısmının ortaya çıktığını gösterir ve geriye kalanının da geleceğini haber verir. Fakat kesra ile başlayıp vâv'a yönelinmesi durumunda kesra ile vâv arasında uyumsuzluk oluşur. Damme ile başlayıp yâ'ya yönelmek de böyledir. Nitekim her iki uygulama da beklenilenin dışında olan şeyi yapmak anlamına gelir. Zira dammenin varlığı, vâv'ın geleceği beklentisini oluştururken vâv'dan vazgeçilip yâ'ya yönelme vâv beklentisini atıl kılar. Kesra ve dammeden sonra elifin gelmesinin imkânsız olmasına rağmen dammeden sonra yâ'nın gelmesi istiskâl oluşturmakla birlikte mümkündür.⁴⁰

Diğer taraftan 'عُيْبَةٌ . طُولٌ . عَوْضٌ'⁴¹ kelimelerinde dammeden sonra yâ ile kesradan sonra vâv harfleri gelmiştir. İbn Cinnî'ye göre bu isimlerdeki yâ ve vâv harfleri müteharrik oldukları için kuvvetli hâle gelerek güçlü olmaları yönüyle kendilerinden sonraki sahih harflere yaklaşmışlardır. Böylece kendilerinden önceki hareketlere karşı koymaları câiz olmuş ve kalbedilmemişlerdir.⁴² Yukarıdaki örneklerde hareke harfin kalbedilmesine yol açan bir etkenken bu isimlerde hareketin varlığı buna mâni olmuştur.⁴³

İbn Cinnî, 'مِيزَانٌ' ← 'مِوزَانٌ' örneğinde vâv'ın sâkinken öncesinde kesra bulunması nedeniyle yâ'ya ve 'طُوبَى' ← 'طُوبَى' sözcüğünde de yâ'nın sâkin olup öncesinde damme olduğu için vâv'a

³⁸ İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*. 1: 19.

³⁹ İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*. 1: 19. 'قِرَاطِسٌ' kelimesini 'فَوَاعِيلٌ' ve 'صَارِبٌ' kelimesi de 'فُعَيْعِلٌ', veznine aktarıldığı için vezinden ötürü elif kalbedilmiştir.

⁴⁰ İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*. 1: 19.

⁴¹ 'عُيْبَةٌ' kelimesi 'عُيُورٌ' "kıskaç, kiskan" kelimesinin cemisidir. 'عُيْبَةٌ' ise çok ayıplayan anlamına gelmektedir.

⁴² İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*. 1: 19-20.

⁴³ İbn Cinnî harfin harekeyle güçlendiği gibi idgâmla da kuvvetli hale gelerek kalbedilmekten uzaklaştığını belirterek 'إِجْلَوَادٌ' 'إِخْرَوَاطٌ' ve 'إِجْلَوَادٌ' "tuzak kurarak avladı" fillerini örnek verir. 'إِخْرَوَاطٌ . إِخْرَوَاطٌ' "hızlıca yürüdü" ve 'إِجْلَوَادٌ' kelimelerindeki ilk vâv ikincisinde idgâm edildiği için güçlenerek sahih harflere benzemiştir. Dolayısıyla öncesindeki kesranın varlığına rağmen kalbedilmeye maruz kalmamıştır. Benzer şekilde 'فُرُونٌ لِيٍّ' "eğri boynuzlar" terkipteki 'لِيٍّ' sözcüğü de böyledir. 'لِيٍّ' lafzında birinci yâ sâkin olup öncesinde damme olmasına rağmen idgâm nedeniyle yâ güçlü hâle gelerek kalbedilmekten kurtulmuştur. Dolayısıyla idgâm kalbe mâni olmuştur. İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*. 1: 20.

dönüştürüldüğünü belirterek ⁴⁴‘شَيْخٌ . قَيْدٌ . بَيْتٌ . نَوْبٌ . حَوْضٌ . سَوْطٌ’ isimlerinde sâkin vâv ve yâ’dan önce fetha olmasına rağmen yâ ve vâv harflerinin niçin elif’e tebdil edilmediği sorusuna cevap arar. O göre yâ ve vâv arasında bir yakınlık söz konusu olup bu yakınlık elif ile bu harfler arasında yoktur. Nitekim harfler üzerinde vakıf yapıldığında bu kurbiyyet kendini gösterir. Örneğin ‘هَذَا زَيْدٌ’ ve ‘مَرَرْتُ بِزَيْدٍ’ cümlelerindeki ‘زَيْدٌ’ ile ‘بِزَيْدٍ’ lafızlarında vakıf yapıldığında (زَيْدٌ / بِزَيْدٍ) damme ve kesra hazfe uğrar. Ancak ‘صَرَبْتُ زَيْدًا’ ibaresinde ‘زَيْدًا’ isminde vakıf durumunda fetha hazfedilmez. Ayrıca aşağıdaki beyitte⁴⁵ olduğu gibi yâ ve vâv *ridf harfi*⁴⁶ olarak kullanılırken elif, aynı yerde yâ ve vâv ile ridf harfi olarak kullanılmaz. [Basît]

قَدْ أَشْهَدُ الْعَارَةَ الشَّعْوَاءَ تَحْمِلُنِي جَرْدَاءُ مُعْرُوقَةَ اللَّحْيَيْنِ سُرْحُوبٌ
 كَالدَّلْوِ بُتَّتْ عُرَاهَا وَهِيَ مُثْقَلَةٌ وَخَانَهَا وَدَمَّ مِنْهَا وَتَكْرِبُ

Ben kısa tüylü, ince yüzlü, güçlü, atik bir at üzerinde o kadar çok şiddetli savaşa katıldım ki.

O at, tıpkı ipi kopan dolu bir kovanın kuyuya düştüğü gibi hızlıca avına saldıran bir kartala benziyordu.

İbn Cinnî’ye göre vâv ile yâ arasındaki ilişki bu harfleri eliften uzaklaştırarak birbirlerine yaklaştırır. Buna göre vâv ile yâ bir nevi yakın mahreçli harfler (‘د . ط . ذ . ظ’) mesabesindedir.

Nitekim vâv kendinden önceki kesra, yâ da makablindeki damme nedeniyle kalbedilir. Elif ise ikisinden (vâv ve yâ) uzaklaştığı için elif’e bağlı olarak fetha da kesra ve dammeden uzaklaşır. Bu nedenle ‘سَوْطٌ . حَوْضٌ . نَوْبٌ . بَيْتٌ . قَيْدٌ . شَيْخٌ’ kelimelerinde fetha vâv ve yâ’yı elif’e kalp etmeye güç yetiremez. Fethanın hafif bir hareke olması ve vâv ile yâ arasındaki yakınlık nedeniyle fethadan sonra vâv ve yâ’nın sâkin kalması mümkün olur.⁴⁷

İbn Cinnî, harf hareke ilişkisinde harekenin harfi güçlendirip onun kalbedilmesine mâni olmasına rağmen ⁴⁸‘هَابٌ . سَارٌ . بَاعٌ . خَافٌ . طَالَ . خَافٌ . بَاعٌ . سَارٌ . هَابٌ’ fiillerinde fethanın mı, hareke ile güçlenen vâv ve yâ’yı elif’e kalbettiği sorusu üzerinde durarak fethanın bunu yapabilme imkanına göre niçin onun ‘سَوْطٌ . حَوْضٌ . نَوْبٌ . بَيْتٌ . قَيْدٌ . شَيْخٌ’ kelimelerinde müteharrik olmadığı için zayıf olan sâkin vâv ve yâ’yı kalb etmediği sorusuna cevap arar. Müellife göre mezkûr fiillerde müteharrik olduğu hâlde vâv ve yâ’nın elif’e dönüştürülmesi fethanın bu harfleri kalbetmeye güç yetirebilmesiyle ilgili değildir. Çünkü fetha müteharrik harfi kalbedecek güce sahip bir hareke değildir. Hareke olması yönüyle fethanın böyle bir gücü olsaydı ‘حَوْلٌ’ ve ‘عَوْضٌ’ “ayrılma, uzaklaşma; başka bir hâle dönüşme” kelimelerinde kesranın müteharrik vâv’ı yâ’yâ; ‘عَيْبَةٌ’ ve ‘سَيْرَةٌ’ “çok yürüme, gezme”

⁴⁴ ‘سَوْطٌ’ kamçı, karbaç; ‘حَوْضٌ’ havuz, havza; ‘نَوْبٌ’ elbise; ‘قَيْدٌ’ bağ (ip), kayıt.

⁴⁵ Müellif iki beyti de İmruûl-Kays b. Hucr’a nisbet eder. Ayrıca bkz: Ebu’l-Hâris Hunduc b. Hucr b. el-Hâris Âkîlu’l-Murâr İmruûl-Kays, *Divânu İmriû’l-Kays*, thk. Abdurrahman el-Mustafî (Beyrut: Dâru’l-Ma’arife, 2004). 81.

⁴⁶ Revî harfinden önce gelen med veya lîn harflerine *ridf harfi* denir. Bkz: İskender Pala vd., “Kafiye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001). 24: 150.

⁴⁷ İbn Cinnî, *Sırru sinâ’ati’l-i’râb*. 1: 21.

⁴⁸ ‘هَابٌ’ korktu, sakındı.

kelimelerinde de dammenin müteharrik yâ'yı vâv'a kalb etmesi gerekirdi. Damme ve kesraya rağmen bu kelimelerde vâv ve yâ harflerinin kalbedilmemesi daha uygundur. Zira iki harf de hem güçlü hem de ağırdır.⁴⁹

'قَوْمَ . طَوْلَ . حَوْفَ . بَيْعَ . سَيْرَ . هَيْبَ' fiillerinin aslının 'طَالَ . خَافَ . بَاعَ . سَارَ . هَابَ' belirten İbn Cinnî'ye göre bu sözcüklerde *fetha*, *vâv* ve *vâv'ın harekesi*; *fetha*, *yâ* ve *yâ'nın harekesi* şeklinde olmak üzere aynı cins üç şey yan yana bulunur. Mütekârib üç şeyin yan yana gelmesi hoş karşılanmadığı için Araplar harekenin kendisini güvende hissedeceği harfe iltica ederek vâv ve yâ'yı elife kalbederek eliften önceki harfin fethalı olmasını câiz görürler. Müellife göre fiillerde vâv ve yâ'nın elif'e dönüştürülmesinin illeti budur.⁵⁰

İbn Cinnî çıkarımda bulunarak 'قَوْمَ' de vâv'ın harekeli olarak ağırlığı ve kendisinden önceki fethanın varlığı nedeniyle elif'e tebdil edildiği gibi 'طَوْلَ . حَوْلَ . عَوْضَ' isimlerinde de müteharrik vâv'ın kalbedilmesi durumunda yâ'ya dönüştürülebileceğini belirtir.⁵¹ Ancak bunun vâv'dan önceki harekenin güvende olduğu (sağlam kaldığı / değişime uğramadığı) bir harfe kalbedilmediği anlamına geldiğini zikreder. Zira yâ'nın harekelenmesi mümkün iken 'قَوْمَ' deki elifin harekelenmesi mümkün değildir. Çünkü harekenin güvende olduğu (korunduğu) bir harfe kalbedilmiştir.

Yukarıda *fetha*, *vâv* ve *vâv'ın harekesi*; *fetha*, *yâ* ve *yâ'nın harekesi* şeklinde üç yakın durumun bir arada bulunması nedeniyle müteharrik yâ ve vâv'ın kalbedildiğini dile getiren müellif, 'عَيْبَةَ' ve 'عَوْضَ' kelimelerinde müteharrik yâ ile vâv harflerinden önce *fetha* bulunmadığı için bu harflerden önceki harekelerin değişmeyeceği harf olan elif'e tebdil edilmesini gerektirecek bir sebep olmadığını belirterek müteharrik vâv ve yâ'nın bu nedenle kalbedilmediğini zikreder. Ona göre bu yönüyle 'عَيْبَةَ' kelimesindeki yâ 'عَوْضَ' daki vâv'a benzer.⁵² Nitekim bu hususiyet de vâv ile yâ harflerinin yakınlığına dair bir delil olarak kabul edilebilir niteliktedir.

Diğer taraftan Araplar kimi zaman 'طَائِيٌّ ← طَائِيٌّ' ve 'حَيْرَةٌ ← حَارِيٌّ' örneklerinde olduğu gibi kendinden önceki *fetha* nedeniyle sâkin vâv ve yâ'yı elif'e kalbetmiştir. Ayrıca Halîl b. Ahmed dışındakiler 'آيَةً' kelimesinin aslının 'آيَةً' olduğuna ifade ederek 'آيَةً' deki birinci yâ'nın kendinden önceki *fetha* nedeniyle elif'e kalbedildiğini ifade etmişlerdir.⁵³ Bunun yanında İbn Cinnî 'أَرْضٌ دَاوِيَّةٌ' 'çöl, sahra" terkindeki 'دَاوِيَّةٌ' kelimesinin 'الدَّوُ' "geniş arazi" ismine mensup kılınarak aslının 'دَاوِيَّةٌ' şeklinde olduğunu belirtmiştir. Bu görüşe göre sâkin olan ilk vâv kendisinden önceki *fetha* nedeniyle elif'e kalbedilmiştir. İbn Cinnî, bu tür örneklerin az olması nedeniyle bunlara kıyas yapılamayacağı görüşündedir.⁵⁴

⁴⁹ İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*. 1: 21-22

⁵⁰ İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*. 1: 22.

⁵¹ Buna göre kelimeler 'عَيْبَةَ . حَيْبَةَ . طَيْبَةَ' şeklinde olur.

⁵² İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*. 1: 22.

⁵³ Bkz: Sîbeveyhi, *el-Kitâb*. 4: 398.

⁵⁴ İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*. 1: 23.

6. HARFLERE BAĞLI OLARAK HAREKELERİN BİRBİRİNE MEYLETMESİ

İbn Cinnî, fetha ve onu takip eden elifte ortaya çıkan telaffuz değişikliği anlamında dil ve kıraat terimi⁵⁵ olarak kabul edilen imâle⁵⁶ konusunda harflerin birbirine benzemesi (yaklaşması) gibi hareketlerin de birbirine meylettiği görüşündedir. Ona göre hareketler arasında da yakınlık vardır. Fetha, kesra ve dammeye; kesra dammeye⁵⁷; damme kesraya meyleder. Ancak kesra ve damme fethaya meyletmez / karışmaz.⁵⁸

6.1. FETHANIN KESRAYA MEYLETMESİ

Müellife göre imâle elifi⁵⁹ fethayla birlikte kesraya meylettiği için imâle elifinden önce gelen fetha kesraya yönelir. Bu durumda fetha salt (mutlak) bir fetha olmaz. Bu bakımdan 'عَارِفٌ' ve 'عَابِدٌ' sözcüklerindeki ayn'ın fethası salt bit fetha olmaz. Seslerin karışması (benzeşmesi) nedeniyle fethadan sonra gelen elif yâ'ya meyleder. Bu halde fethanın salt bir fetha olmadığı gibi fethadan sonra gelen elif de salt bir elif değildir zira elif fethaya tâbi olur. Başka bir ifadeyle fetha nasıl kesraya karışır ise fethayı takip eden elif de yâ'ya karışır.⁶⁰

İbn Cinnî, Arapların fethadan sonra elif gelmediği hâlde bile fethayı kesraya meylettirerek 'مِنْ' ibaresindeki ayn'ın fethası ile 'رَأَيْتُ حَبَطَ رِيَّاحٍ' "Rüzgâr çarpması gördüm" cümlesindeki tâ'nın (ط) fethasını kesraya meylettirerek okuduklarını dile getirir. Ayrıca bazılarının 'فَإِنَّهُمْ لَا [61] "Biz O'na döneceğiz." ayetindeki lâm ve 'رَأَى الْقَمَرَ [63] "Ay'ı gördü." ayetindeki râ'nın fethalarını kesra ile karışık (kesraya meylettirerek) okuduklarını kaydeder.⁶⁴

6.2. FETHA VE KESRANIN DAMMEYE MEYLETMESİ

Dammeye meyleden fetha tefhîm elifi⁶⁵nden önce gelmektedir. Örneğin 'عَزَا . دَعَا . الزَّكَاةُ . دَعَا . عَزَا' الصَّلَاةُ . الزَّكَاةُ . دَعَا . عَزَا' kelimelerinde tefhîm elifi'nden önce gelen fethalar dammeye meyleder ve onunla karışmaktadır. Müellife göre tefhîm elifi'nden önce gelen fethalar salt fetha olmayıp damme ile

⁵⁵ Mehmet Ali Sarı, "İmâle", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000). 22: 117.

⁵⁶ İmâle kavramı ve bu konuda nahiv âlimlerinin görüşleri için bkz: Doğan Fırınacı, "İmâle Kurallarını İnşasında Müberred'in Kullandığı Bazı Kavramlar", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2016), 147-166. 149-151.

⁵⁷ İbn Cinnî, el-Hasâis'te 'باب في كمية الحركات' başlığında hareketlerin damme, kesra ve fetha olarak zahiren üç tane olduğunu ancak bu hareketlerden elde edilenlerle birlikte hakikatte altı tane olduklarını ifade eder. Hareketlerin etkileşiminden ortaya çıkan bu üç hareke fetha-kesra; fetha-damme ve kesra-damme arası okunan hareketlerdir. İbn Cinnî, *el-Hasâis*. 3: 122.

⁵⁸ İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*. 1: 51-52.

⁵⁹ İbn Cinnî imâle elifini, elif ile yâ arasında telaffuz edilen elif olarak belirtir: İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*. 1: 50.

⁶⁰ İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*. 1: 52.

⁶¹ En'âm, 6/33.

⁶² Bakara, 2/156.

⁶³ En'âm, 6/77.

⁶⁴ İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*. 1: 52.

⁶⁵ Tefhîm elifi elif ile vâv arasında olup buna göre telaffuz edilir. İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*. 1: 50.

⁶⁶ Bu kelimelerde fethanın dammeye meyletmesinin nedenini sâkin elifin aslının vâv olması olarak belirtebiliriz. İmâle'yi elifin yâ'ya yaklaştırılarak okunması şeklinde tanımlayan el-Müberred aslı vâv olan 'عَزَا . دَعَا . عَزَا' gibi illetli fiillerde imâlenin (elifin yâya meyletmesi) kabîh olduğu görüşündedir. Bkz: Fırınacı, "İmâle Kurallarını İnşasında Müberred'in Kullandığı Bazı Kavramlar". 151-153.

karışmış fethadır. Benzer şekilde fethaya tâbi olan elif de damme ile karışmış olan fethadan sonra geldiği için salt elif değildir. İbn Cinnî'ye göre bunun nedeni elifin fethaya tâbi olmasıdır.⁶⁷

Müellife göre ⁶⁸سَيْقٌ . غِيضٌ . بَيْعٌ . قَيْلٌ sözcüklerinde kesra dammeye meyleder ve onunla karışır.

Nitekim kelimelerde yâ'dan önce gelen kesranın damme ile ihtilâtı nedeniyle yâ harfine de vâv'ın kokusu sirayet eder.⁶⁹ Buna göre yâ'nın da salt bir yâ olmadığını ifade edebiliriz.

6.3. DAMMENİN KESRAYA MEYLETMESİ

İbn Cinnî, 'مَرَزْتُ بِمَدْعُورٍ' ve 'هَذَا إِنْ بُوْرٍ' cümlelerinde⁷⁰ ayn ve bâ harflerinin dammesi râ'nın kesrasına meylederek onun kokusuna büründüğünü belirtmektedir. Bundan ötürü her iki harfin dammesi salt bir damme ve de dammenin meylettiği kesra da salt bir kesra değildir. Ayrıca harekeden sonra vâv da yâ'nın kokusu karışmış bir vâvdır. Çünkü bu harfler (med ve lîn harfleri) kendilerinden önce gelen harekeye tâbidir. Nitekim harekeler salt hareke olmadığı için harekeleri takip eden harfler de salt harf değildir. Diğer bir ifadeyle harekenin meyli nedeniyle harf hem kendi hem de diğer harfin kokusunu taşımaktadır.

Diğer taraftan Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830 [?]) 'مَرَزْتُ بِمَدْعُورٍ' ve 'هَذَا إِنْ بُوْرٍ' cümlelerinde vâv'dan önce gelen dammenin kesraya meyletmesine rağmen vâv'ın salt bir vâv olduğu görüşündedir. İbn Cinnî'ye göre Ahfeş'in görüşü telaffuz yönüyle meşakkat oluştururken kıyas bakımından da zayıftır. Çünkü bu tür uygulamalar ancak dudak talimi (dudaktan işitme) ile ortaya çıkmaktadır (öğrenilmektedir). Dolayısıyla ancak o zaman vâv'ın salt bir vâv olmadığı anlaşılmaktadır.⁷¹

Fethanın kesra ve dammeye, kesranın dammeye ve dammenin kesraya meyletmesine karşın niçin kesra ve dammenin fethaya meyletmediği (karışmadığı) sorusu akla gelir. İbn Cinnî'ye göre harekelerin ilki olmasının yanında fetha, boğaza giren ilk harekedir. Boğazda fethadan sonra kesra, son olarak da damme ortaya çıkar. Fethayla başlanılıp ağız ile dudaklara doğru ilerleme gereksinimi ortaya çıktığında, fetha ağız ve dudağa doğru ilerlerken yâ ve vâv'ın mahrecinden geçer. Yâ ve vâv'ın mahrecinden geçen fethanın bunlara temas etmesi nedeniyle fetha, kesra ve dammenin kokusuna bürünür. Ancak kesra ve damme fethanın kokusuyla kokulandırılmak istenildiğinde boğazın alt tarafına (başlangıcına) dönmek zorunda kalınır. Bu durum ise sesin doğal akışına aykırı hareket etmek anlamına gelir ki sesin akışı bozulur. Böylece sesin ağza doğru ilerleyip dudaklara nüfuz etmesi ortadan kalkar. Nitekim kesra ve damme fethanın kokusuna büründüğünde bozulma ve geriye dönme durumu hâsıl olur ki bu da gereksiz bir meşakkate katlanmak anlamına gelir.⁷²

Diğer taraftan boğazda dammenin kesradan sonra ortaya çıkmasına rağmen Araplar 'مَدْعُورٌ' "paniklemiş, korkmuş" ve 'مَنْقُورٌ' "kazılmış, oyulmuş" örneklerinde dammeyi kesraya meylettirmişlerdir. Dolayısıyla bu uygulama dammeden kesraya dönmenin câiz olduğunu

⁶⁷ İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*. 1: 52.

⁶⁸ Buna göre سَيْقٌ . غِيضٌ . بَيْعٌ . قَيْلٌ kelimelerinin ilk harfinin harekesi kesra ile damme arasında telaffuz edilir. Zira bu sözcükler meçhul sığada bulunmaları nedeniyle ilk harflerinin harekesi aslı itibarla dammedir. Ayn'î fillerinin illetli harflerden oluşmasından ötürü birtakım değişimlere maruz kalmışlardır ki ilk harfin harekesinin kesra olması bunlardan biridir. Bu nedenle İbn Cinnî kesranın dammeye meyledeceği kanaatini taşır.

⁶⁹ İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*. 1: 52.

⁷⁰ 'مَرَزْتُ بِمَدْعُورٍ' ve 'هَذَا إِنْ بُوْرٍ' cümlelerindeki vâv'dan önce gelen dammenin kesraya benzediğini göstermek için burada dammeyi kesra olarak yazdık. Her ne kadar hareke ile göstermeye çalışsak da dammenin kesraya benzemesi / karışması telaffuzda ortaya çıkan bir durumdur.

⁷¹ İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*. 1: 54.

⁷² İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*. 1: 53-54.

gösterir niteliktedir. İbn Cinnî Arapların bu uygulamasına kıyasla damme ve kesradan fethaya dönmenin câiz olması gerekmez miydi sorusunu sorarak şöyle cevap vermektedir: Damme ile kesra arasında yakınlık ve tenasüp vardır. Fakat damme ile kesra arasındaki bu ilişki onlarla fetha arasında yoktur. Damme ile kesra arasındaki yakınlık nedeniyle Araplar dammeden kesraya meyletmenin külfetine katlanmakla birlikte bunu kerih görmüşlerdir. Bu bakımdan her ne kadar 'مَدْعُورٌ' ve 'مَنْقُورٌ' örneklerinde damme kesraya meyletmiş olsa da dammenin kesraya meyletmesi oldukça azdır. Fakat 'قَبِيلٌ', 'بَيْعٌ' ve 'غَيْضٌ' kelimelerindeki gibi kesranın dammeye meyletmesi daha çoktur.⁷³

İbn Cinnî'ye göre Ahfeş el-Evsat 'مَدْعُورٌ ← مَدْعُورٌ' kelimesindeki vâv'ı i'lâl etmemek niyetiyle onu salt bir vâv olarak kabul etmiş olabilir. Çünkü Ahfeş'in, i'lâl ve işmâmda vâv'dan önceki hareke (damme) ile 'قَبِيلٌ ← قَبِيلٌ' ve 'بَيْعٌ ← بَيْعٌ' kelimelerindeki kesranın temekkün etmediği (sabit kalmadığı) ancak 'عَالِمٌ ← عَالِمٌ' ve 'قَامٌ ← قَامٌ' kelimelerindeki fethanın temekkün ettiği görüşünde olduğu zikredilir. Ahfeş'e göre 'مَدْعُورٌ'daki işmâm, gizli ve hissedilmez olduğu için vâvın i'lâlüne güç yetiremezken 'عَالِمٌ' ve 'قَامٌ' sözcüklerinde elif ile 'قَبِيلٌ' ve 'غَيْضٌ' kelimelerinde kesranın i'lâlüne güç yetirir. Bu bakımdan Ahfeş 'مَدْعُورٌ' ve 'إِبْنُ بُورٍ' kelimelerindeki vâv'ın i'lâlüne uğramayıp salt bir vâv olduğunu ifade eder. Ahfeş'in bu görüşünü kuvvetli görüş olarak nitelendiren İbn Cinnî bunun - dammenin kesraya meyletmesinin- aralarındaki yakınlık nedeniyle olduğu, fethanın dammeden uzak olması nedeniyle dammeye yakın olan kesrada câiz olan şeyin fethada câiz olmadığı şeklinde de ifade edilebileceğini belirtir.⁷⁴ Dolayısıyla damme ile fetha arasında yakınlık olmadığı için, kesranın dammenin kardeşi olması nedeniyle kesra dammeye hamledilmiş ve çoğu yerde dammenin hükümlerine tâbi olmuştur. Nitekim Arapların şu uygulamaları bunu gösterir niteliktedir:

Araplar her ikisinde de gunne özelliği bulunması ve mahreçlerinin ağız boşluğu olması nedeniyle nûn'u mîm'de idgâm etmişlerdir. Sonra da dudak harfleri olmaları nedeniyle vâv'ı mîm'e hamlederek (benzeterek) nûn'u vâv'da idgâm etmişlerdir. Çünkü dudak harfi olması yönüyle vâv mîm'e benzemektedir. Aynı şekilde Araplar yâ'yı vâv'a hamlederek sâkin nûndan sonra yâ geldiğinde nûn'u yâ'da idgâm etmişlerdir. Nitekim, dudak harfi olmamalarına rağmen yâ ve vâv med harfi olmaları yönüyle birbirine benzer. Böylece onlar nûnun yâ'da idgâm edilmesini câiz görmüşlerdir. Buna göre 'مَنْ مَعَكَ؟' ifadesinde nûn mîm'e, 'مَنْ وَعَدَكَ' ibaresinde ise nûn vâv'a ve

⁷⁵ [يَقُولُ] "وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْهَدُ" "İnsanlardan bazıları şöyle der" ayetinde de nûn yâ'ya idgâm edilmiştir. Bu kıyasta sıralama bakımından sâkin nûn'un önce mîm'e sonra vâv'a son olarak yâ'ya idgâm edildiğini ifade edebiliriz.

Böylece Araplar, önce mahreçlerinin dudaktan olması bakımından vâv ile mîm arasında benzerlik kurup vâv'ı mîm'in yerine koyarak sâkin nûn ile mîm arasındaki idgâm ilişkisini sâkin nûn ile vâv arasında da kurmuşlardır. Akabinde de vâv ile yâ arasında med harfleri olmaları açısından

⁷³ İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ti'l-i'râb*. 1: 54.

⁷⁴ İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ti'l-i'râb*. 1: 54-55.

⁷⁵ Bakara, 2/8.

yakınlık bulup yâv'ı vâv'ın yerine geçirerek, sâkin nûn ile vâv harfi arasındaki idgâm ilişkisini sâkin nûn ile yâv'a taşımışlardır.⁷⁶

İbn Cinnî sâkin nûn ile mîm, vâv ve yâ harfleri arasındaki idgâm ilişkisinde Arapların yaptığı kıyasın (hamlin) işmâm bakımından fetha ile kesra ve damme arasında da olduğunu söyler. Öyle ki damme, aralarındaki uzaklık nedeniyle fethaya meyledip onunla işmâm ilişkisi kuramaz. Ancak damme ile kesra arasındaki yakınlık ve tenâsüp nedeniyle işmâm oluşur. Dammenin fethayla işmâm ilişkisi kuramaması bakımından kesra de dammeye hamledilerek kesranın fethayla işmâm ilişkisi kuramayacağı ortaya çıkar.⁷⁷

7. SONUÇ

Geleneksel ismiyle ilmu's-savtiyyât güncel ismiyle fonetik bilimi Arap dilinin önemli konuları arasında yer almaktadır. Araştırmamızdan yola çıkarak savtiyye ilminin harf hareke ilişkisi üzerine bina edilmiş bir bilim dalı olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim İbn Cinnî, alana yönelik ilk müstakil eseri *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*'ta harf ile harekenin ilişkisini eserin kavramsal çerçevesi olarak ifade edebileceğimiz mukaddimesinde ele alarak bu konuda adeta bir teori ortaya koymaya çalışmıştır. Bu bağlamda eserin Arapçada harf harf / harf hareke ilişkisini mütalaa etmeye yönelik olduğu gözlemlenmektedir.

Harf hareke münasebetinin önemli özelliklerinden biri olarak harfteki harekenin yerinin harften sonra olduğunu müşahede ederken harfin kendisinden önce sakin olan aynı cins harfle idgâm edilmesini bunun nedeni olarak tespit ettik. Diğer bir bulgumuz ise hareketlere işba yapılmak suretiyle med harflerinin ortaya çıkmasıdır. Buna göre fetha elifin, kesra yâ'nın ve damme de vâv harfin ilk hallerini teşkil etmektedir. Her hareke ilgili olduğu harf ile bir etkileşim içerisindedir.

Fiillerde cezm durumunda fiilden kaynaklı olmak kaydıyla bazen harf bazen de harekenin hafzedilmesini, işlev yönüyle harf ile harekenin birbirine benzemesi şeklinde değerlendirirken aynı zamanda harf hareke yakınlığının önemli varsayımlarından biri olarak da ifade edebiliriz. İşlevsel benzerliğin diğer bir şekli de kimi zaman harekenin kimi zaman da harfin varlığının kelimeyi gayr-i munsarif yapmasıdır.

Telaffuz meşakkatini harf hareke ilişkisinde önemli bir faktör olarak gözlemledik. Araplar telaffuz istiskâline maruz kalmamak için harfi kalbetme yoluna gitmişlerdir. Fetha ağır hareke damme ise en ağır hareke olarak kabul edilmiştir. Buna bağlı olarak hareketlerin ilgili olduğu harfler de (yâ ve vâv) benzer vasfa sahip olmuştur. Genel olarak kesra'dan sonra vâv gelmesi istiskâl olarak değerlendirilmiş ve telaffuzu hoş karşılanmayarak vâv'ın kalbedilmesi tercih edilmiş, hangi harfe kalbedileceği konusunda kesra belirleyici olmuştur. Telaffuz istiskâlinin benzer bir şekli de damme'den sonra sakin yâ'nın gelmesidir. Bu halde de damme nedeniyle yâ vâv'a kalbedilmek suretiyle talaffuz meşaaaketinden uzaklaşmıştır.

Diğer bir tespitimiz ise bir telaffuz uygulaması olan imâle ile alakalıdır. İbn Cinnî, harflerin birbirine yaklaşmasının yanında hareketlerin de birbirine meylettiği kanaatindedir. Fetha, kesra ve dammeye; kesra dammeye; damme kesraya meyleder. Ancak kesra ve damme fethaya meyletmez (karışmaz). Netice itibarıyla Arap dilinde harf ile harekenin farklı şekillerde birbiriyle sürekli bir etkileşim halinde olduğunu İbn Cinnî'nin de bunu bir kuramsal / teorik zemine oturmaya çalıştığını ifade edebiliriz.

⁷⁶ İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*. 1: 55.

⁷⁷ İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*. 1: 55.

8. KAYNAKÇA

- Durmuş, İsmail. "Tâ". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 39/281-282. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Ebû Ali el-Fârisî, Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr. *el-Mesâilu'l-halebiyyât*. thk. Hasan Hindavî. Dîmeşk: Dâru'l-Kalem, 1987.
- Ebu'l-Fidâ, İmâduddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî. *el-Kunnâş fî fenneyi'n-nahvi ve's-sarf*. thk. Riyad b. Hasan el-Havvâm. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2000.
- Fırıncı, Doğan. "İmâle Kurallarını İnşasında Müberred'in Kullandığı Bazı Kavramlar". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2016), 147-166.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdîrrahmân b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî. *Kitâbu'l-ayn*. thk. Mehdî Mahzûmî ve İbrâhim es-Sâmerrâî. 8 Cilt. Bağdat: Dâru'l-Hilâl, 1985.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osmân el-Mevsilî el-Bağdâdî (ö. 392/1002). *el-Hasâis*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1952.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osmân el-Mevsilî el-Bağdâdî (ö. 392/1002). *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*. thk. Hasan Hindavî. 2 Cilt. Dîmeşk: Dâru'l-Kalem, 1993.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Ruveyfî. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sadr, 1414.
- İbn Yaîş, Ebu'l-Bekâ el-Esedî el-Halebî (ö. 643/1245). *Şerhu'l-mufassal li'z-Zemahşerî*. thk. Emîl Bedî' Ya'kûb. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001.
- İmruû'l-Kays, Ebu'l-Hâris Hunduc b. Huçr b. el-Hâris Âkilu'l-Murâr. *Dîvânu İmrii'l-Kays*. thk. Abdurrahman el-Mustafî. Beyrut: Dâru'l-Ma'arife, 2004.
- el-Müberred, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr. *el-Muktedab*. thk. Muhammed Abdulhâlik Udayme. Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1994.
- Pala, İskender vd. "Kafiye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 24/149-153. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- er-Râcihî, Abduh. *et-Tatbîku's-sarfî*. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 2014.
- Sarı, Mehmet Ali. "İdgam". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 21/471-472. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Sarı, Mehmet Ali. "İmâle". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 22/117. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî (ö. 180/796). *el-Kitâb*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1988.
- es-Sîrâfî, Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzûbân. *Şerhu Ebyâti's-Sîbeveyhi*. thk. Muhammed Ali Hâşim. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikr, 1974.
- es-Suyûtî, Ebu'l-Fadl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Hem'u'l-hevâmi' fî şerhi cem'i'l-cevâmi'*. thk. Abdulhamîd Hindavî. 3 Cilt. Mısır: Mektebetu'l-Tevfikîyye, ts.
- es-Suyûtî, Ebu'l-Fadl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Şerhu şevâhidi'l-Muğnî*. 2 Cilt. Beyrut: Lecnetü't-Turâsî'l-Arabî, 1966.
- Şen, Ahmet. *Ebü'l-Abbâs el-Müberred'in el-Muktedab Adlı Eserinde Nahiv İlmine Ait Görüşleri*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Araz". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 3/337-342. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Yüksel, Ahmet. "İlk Dönem Arap Dilcilerinde Fonetik Çalışmalar: el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî Örneği". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24-25 (2007), 133-149.

Yüksel, Ahmet - Durmuş, İsmail. "Savtiyye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 36/204-206. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Yüksel, Ahmet - Gündüzöz, Soner. "Arap Filolojisindeki İştikâk-ı Ekber-Sünâiyye Kuramları ve Müsellesât Olgusuna Courtenay'ın Fonem Kuramı Çerçevesinde Yeni Bir Yaklaşım Denemesi". *EKEV Akademi Dergisi-Sosyal Bilimler* 9/22 (2005), 211-224.

